

Приказ

Биље у традиционалним културама Словена

Гора божурова. Биљни свет у традиционалној култури Словена / Гора пионова. Растения в традиционной культуре Славян / Peony Mountain. Plants and Herbs in the Traditional Slavic Culture. Ур. Зоја Карановић. Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Удружење фолклориста Србије, 2017, 297 стр.

Зборник *Гора божурова. Биљни свет у традиционалној култури Словена* четврти је у низу публикација окренутих овој теми које као уредник потписује Зоја Карановић, а појавио се, као и претходни (*Гора љиљанова. Биљни свет у традиционалној култури Срба*, 2016), у издању Удружења фолклориста Србије и Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ из Београда. Уредница је окупила сараднике из различитих научних центара из Србије, Босне и Херцеговине (Републике Српске), Белорусије, Канаде, Русије, САД, Украјине, чије студије откривају разнолике аспекте поимања, симболике и употребе биља у словенским културама. *Гору божурову* чини 19 студија фолклориста, историчара културе, антрополога, лингвиста, уз два прилога који доносе грађу релевантну за истраживања усмерена ка етноботаници у најширем смислу. Премда зборник није формално подељен у целине, начин њиховог низања открива промишљен уреднички концепт: кренувши од истраживања мотива у различитим жанровима фолклора, преко антрополошких и културноисторијски усмерених разматрања, анализе рецентне теренске грађе, долази се до функције биља у делима уметничке књижевности, при чему се ни овде веза са фолклором и традицијском културом не губи из вида.

Зборник отвара студија Снежане Самарџије, којој су вишегодишња проучавања различитих аспеката готово свих фолклорних жанрова омогућила да се са лакоћом креће кроз изузетно обимну грађу уведenu у аналитички спектар („The most beautiful flower. The symbolism of wheat in Serbian oral poetry and prose“, 9–24). Захтеван и сложен синтетички захват открио је транспозицију елемената обредно-обичајних пракси у фолклорни текст, указао на сличности и нијансиране разлике у се-

мантици и функцији мотива жита у усменим жанровима. Указујући на амбивалентну представу о житу у систему традицијске културе, ауторка је пажњу посветила и анализи укрштања дубоких слојева традиције са христијанизованим елементима. Тумачењем мотива *жетве златном руком и сребрним српом* показано је да је жито примарно везано за женски принцип, начело рађања и обнављања, представу о берићету и плодности, да се њиме уводи хармонија између соларног и лунарног принципа, култивисане и нетакнуте природе. Лирски мотив препирања цветова о томе који је најлепши тумачи се кроз успостављање паралела са мотивима бајке, а у истим се жанровским оквирима посматра и функција жита уопште, те се указује на његову везу са иницијацијом јунака, мотивом партеногенезе и сл. У контексту легендарних прича и (етиолошких) предања жито је везано за представу о златном добу и мотив стварања света. Разматрање мотива у приповеци, шаљивој причи и причи о животињама открива процесе десакрализације и пародирања, што одговара обрнутој слици света, карактеристичној за народну смеховну културу. Поткрепљујући налазе бираним примерима, ауторка не остаје индиферентна према лепоти песничког језика, наглашавајући везу поетских слика и дубљих слојева културе.

Полазећи од премисе о нехомогености простора у слици света која функционише у традицијској култури (тј. од чињенице да се неки његови сегменти семантичком оптерећеношћу разликују од других), те од дефиниције *места-знака* коју је понудила Мирјана Детелић, Ана Вукмановић формулише концепт *дрво-знак* („The tree-sign in oral lyrics: fragments of a mythopoetic picture of the world“, 25–37). Увођење оваквог концепта омогућено је ауторкиним запажањима о симболици, семантици и функцији дрвета у различитим (претежно лирским, неретко обредним) врстама песама, као и опажањима о вези дрвета са другим, семантички блиско кодираним, елементима слике света (планина, вода, пут и сл.). Сходно овим претпоставкама, дрво може бити оличење микрокосмоса (из визуре песничког текста сагледано – његова метонимијска замена), осе света (*axis mundi*), али и означитељ границе између оностраног и ононостраног, сакралног и профаног, центра и периферије. Анализом конкретних примера ауторка показује могућност преплитања фитоморфних и зооморфних представа и сагледава формирање симболичке слике космоса кроз слику дрвета (трочлана вертикална структура која спаја небо, земљу и подземни свет). Посебна пажња посвећена је мотиву сађења и обележавања дрвета, који, осматрен у контексту варијаната обредних (лазаричких) песама, бива сагледан и као рефлекс заборављених предсвадбених ритуала.

Симболика биља у украјинским и јужнословенским (српским, бугарским и македонским) тужбалицама размотрена је из компаратив-

не перспективе у раду Оксане Микитенко („Растительная символика в украинских и южнославянских похоронных плачах: к этнопоетике фольклорного текста“, 39–54). Указујући на сродност представа које су карактеристичне за фолклорну слику света, ауторка наглашава стабилност основа на којима ове почивају, при чему се жанровске универзалије даље обликују према карактеристикама конкретне етнопоетске традиције. Усмеравајући се на тужбалице везане за смрт младих, као централне симболе биљног кода издваја ружу, бор, јавор итд. Продуктивни творбени модели саздани су на представи о изоморфности човека и дрвета, те на метафори увелог цвета. Као доминантни принцип поетског обликовања текста издваја се паралелизам лексичко-семантичких и синтаксичких конструкција које укључују флоралну симболику.

Истраживање Зоје Карановић, чији су резултати представљени у студији „Љубавне чини биљем у српској народној поезији, рефлекс магије“ (57–76), засновано је на широком корпусу који чини грађа beleжена у распону од четири века. Констатујући да мотиви везани за магију биљем у фолклорним текстовима нису особито фреквентни, ауторка, са друге стране, указује на њихову стабилност на плану семантике, функције и језичког обликовања. Испитује се транспоновање магијских радњи (омађијавање, лечење, nanoшење зла – болести) и реалија (некада тек имплицитно присутних) које се односе на магијску праксу (терминологија везана за магијске радње и њихове познаваоце, описи магијских радњи, старије жене као поседници тајног знања, преношење знања према матрилинеарном принципу, начини припреме биља које се користи у магијске сврхе, стављање биља у храну и/или пиће) у текстове лирских и, нешто ређе, епских песама. Доминација мотива у лирским врстама објашњава се суштинском везаношћу лирике за архаичне представе, те везом са ритуалним и магијским. Указујући на обредни контекст текстова (у изворима назначен, или на основу резултата анализе претпостављен), ауторка наглашава везаност мотива магије биљем за различите видове иницијације. Драгоценa запажања односе се на увођење реалија у песнички језик, будући да је показано на који се начин магијска пракса рефлектује у језику фолклора, творећи формулативне структуре.

Наредна тематска целина зборника доноси студије посвећене улози биља у магијском лечењу и обредно-обичајној пракси, настале на пресеку етнолингвистике, етноботанике и етнологије. Истовремено, овде окупљени радови нуде преглед улоге флоре у појединим словенским традицијама. Тако се Татјана Володина („Растения в магической медицине и заговорах белорусов“, 77–86) окреће сумирању знања о биљкама у белоруској традиционалној медицини и издваја неколико модела везивања фитонима и болести: подударност у именовању,

фитоним одговара начину језичког означавања оболелог органа, те фитоним који се везује за део процеса лечења и жељене резултате. Показујући како називи биљака, имена и представе болести, магијске радње и етиолошка предања формирају комплексне системе, Володина се фокусира на разматрање улоге аналошког мишљења у везивању конкретних биљака за поједина оболења на примеру концептуализације болести, начина лечења и вербалног текста бајања у вези са кожним болестима (ницање, раст, ширење) и крволиптањем. На тај се начин показује како су профилактичке праксе везане за реална биолошка својства биља, али и симболичке представе о њему. Додатну димензију изложеној систематизацији пружају подаци о паралелама које у вези са појединим облицима магијског лечења и са њим везаним елементима света флоре функционишу у другим, несловенским културама, што ауторку води ка претпоставци о индоевропским коренима поменутих пракси и представа.

Софија Ходорович Кнаб представља и анализира грађу везану за коришћење биља у традицијској култури Пољака, усмеравајући се на његову улогу у календарској обредности („Преглед историје коришћења биља у традицији, обичајима, и народној медицини Пољака“, 87–96). Описују се обредне радње с врбовим границима које се изводе на Врбицу (Niedziela Wierzbowa), брање биља и плетење венаца о летњем Светом Јовану, магијске радње с биљем на Свето причешће. Посебно место у календару припада празнику Велика Госпојина (*Matka Boska Zielna – Богородица од биља*), када се брало разно лековито биље, чији се списак и опис намене доносе у тексту.

Истраживање Валерије Колосове, спроведено на обимној грађи из различитих словенских култура, окренуто је анализи фитонима насталих од зоонима, посебно „медвеђих“ трава („Медвежди‘ траве в славјанској народној ботаници“, 97–110). Настојећи да проникне у логику именовања биљака, ауторка уочава неколико модела, поткрепљујући налазе бројним примерима из етнографске, фолклористичке, лексикографске литературе. Биљке „медвеђа“ имена добијају због (високог, крупног) раста или облика (који некада подсећа на делове животињског тела). Мотивацију за именовање могу представљати и облик и (најчешће тамна) боја цветова или плодова, токсичност (када други део фитонима одговара имену култивисане биљке, нпр. *медвеђа крушчица* и сл.), дивље место раста, али и фолклорни мотиви и веровања. Особене случајеве представљају калкови латинских назива. Сумирајући резултате истраживања, Колосова примећује да су „медвеђе“ биљке у западнословенским дијалектима (где велики број назива представља калкове са немачког или латинског) заступљене у знатно мањој мери него у источно- и јужнословенским. Номинација у

вези са местом је, како се закључује, примарна основа териоморфног кода словенске етноботанике.

Самосвојну целину зборника чине студије које укључују и перспективу историје културе. Низ отвара текст окренут истраживању симболике леске, који потписује Бојан Јовановић („Леска у свету природе и културе“, 111–116). Након сумарног прегледа функције, симболике и видова употребе ове биљке у ритуалној и магијској пракси, разматра се могућа веза са демонским бићем – *лесником*. Централни део рада посвећен је обичају шибања ђака лесковим прутом суботом (о ком сведочанство оставља већ В. С. Караџић). Полемишући са тезом В. Чајкановића који сматра да је овај ритуал везан за „утеривање памети“, будући да се ради о „дрвету мудрости“ чија се својства, како сматра Чајкановић, пренесе на оне који бивају ишибани, Јовановић указује на социјалну функцију овакве праксе. Реч је, према његовом мишљењу, о симболичком прихватању репресивног принципа као важног елемента културне реалности. Из ове перспективе посматрано, леска је симбол кажњавања, а шибање вид иницијације.

Истраживање Маје Калезић („Да ли је каћун лек или отров“, 117–128), настало у споју етимологије и етноботанике, представља трагање за одговором на питање да ли је каћун лек или отров. Ауторка читаоца на путовање кроз језичку грађу води оним путем којим се и сама у истраживању кретала, суочавајући се са низом проблема и питања на које је тешко дати једнозначне и до краја прецизне одговоре, указујући на извесност појаве хомонимијске полисемије у вези са фитонимом-хиперонимом *каћун*. Језичка слика одређеног биоентитета, како се показује, формира се на пресеку његових флористичких обележја, био-еколошких својстава, употребне вредности, симболике. Тако се језик још једном показује као тезаурус заборављених значења.

Обимна, разноврсна и разнородна грађа (која обухвата фолклористичке, етнографске и историјске изворе), коју Мирјана Стефановић укључује у истраживање везано за дуд, омогућила је вишеслојност у сагледавању места и улоге овог дрвета у различитим слојевима културе у дијахронијској перспективи („Дуд у српској култури“, 129–140). Полазећи од разматрања фреквентности појаве дуда у фолклору, ауторка указује на његову релативно ретку појаву у песмама, али и на особито место у предањима, посебно културноисторијским, којима се конкретна стабла везују за битне моменте и централне фигуре националне историје (Карађорђево дуд, шам-дуд у порти Пећке патријаршије и сл.). Разматрање извора везаних за традицијску културу указује на могућност да дуд буде негативно конотиран, али исто тако може имати и позитивна значења у магијској пракси, посебно оној која се везује за иницијацијске ритуале. Бивајући станиште вила и вештица, дуд на-

ново показује везаност за онострано. Кроз укрштање фолклористичког читања извора и културно-историјског приступа, ауторка показује комплексну представу о овој биљци амбивалентне симболике.

Одговор на питање које су прототипичне биљке у српској култури Гордана Штасни даје ослањајући се на резултате анкете која је обухватила 72 испитаника различитих генерација, степена образовања, места рођења и пребивалишта („Prototypical plants in Serbian culture“, 141–152). Под прототипом се у овој студији подразумева најрепрезентативнији члан своје категорије, сложене структуре коју чине прототип и његови добри и лоши представници. Као доминантне издвојиле су се житарице (посебно пшеница), шљива, ливадске лековите биљке, шумско дрвеће, ружа. На тај начин показана је основа механизма према ком представници одређене културе конкретне елементе маркирају као прототипичне, а који се заснива на личном искуству и субјективној оцени, естетским и аксиолошким критеријумима, али и традицији (веровањима, симболици и сл.).

Полазећи од помена артичоке у делима античких аутора, Радивој Радић долази и до византијских извора, те се усмерава на један писани спомених из десетог века, из раздобља тзв. Македонске ренесансе („Како узгајати артичоку (из византијске пољопривредне енциклопедије X века)“, 153–160). Реч је о спису *Геопоника*, насталом, како се сматра, између 944. и 959. године, посвећеном Константину VII Порфириогениту. Реч је о тада врло популарној енциклопедији која је објединила знања везана за процесе пољопривредне производње у Византијском царству. Место је у овом спису нашла и артичока, па су читаоци могли да се обавесте о начину и времену сађења, методама које обезбеђују укусне плодове, видовима заштите од штеточина и сл.

О распрострањености проса у средњовековној Србији говори студија Снежане Божанић „О гајењу проса у Србији XIV–XV века“ (161–176). Ауторка указује на чињеницу да је реч о најстаријој гајеној житарици, о чему сведочи бројност и разноликост улога у обредима и магијској пракси. Информативан је преглед помињања проса у списима античких аутора (Квин Хорације Флак, Марко Теренције Варон, Херодот, Плиније Старији, Полибије), а посебно су значајна сведочанства о гајењу проса код Словена из византијских извора. Слика о гајењу ове житарице (сетви, жетви, вршидби и употреби у исхрани) на Балкану у средњем веку формира се кроз анализу података из архива у Дубровнику и Котору, манастирских даровница, турских дефтера.

Културноисторијску перспективу укључују и истраживања рукописних зборника везаних за биље. Александра Иполитова разматра руске рукописне народне травнике из 17. века, фокусирајући се на функцију и значење бројева („Числа в русских рукописных травниках

XVII века“, 177–182). Укрштајући усмена знања и „учену“ традицију, ови се списи одликују релативно унифицираном структуром: описи растиња укључују назив, време и место раста, карактеристике делова биљке (цвет, корен, плод и сл.), време и евентуалне ритуалне праксе везане за брање и примену. Бројеви се користе за нумерацију сегмената списка, у опису фитонима (посебно спољног изгледа биљке), обредних радњи, назнакама о употребним вредностима.

Карактеристике медицинске праксе на Балканском полуострву под османском влашћу осветљава прилог „Рудничка лекаруша“ (183–198) Недељка Радосављевића. Ова је пракса била хибридна, будући да су медицинска знања била ослоњена на више различитих традиција: народну медицину, средњовековну словенску медицинску баштину и османску традицију. Особиту вредност и значај прилогу даје представљање до сада непознатог списка – *Рудничке лекаруше*, настале 1841. године. Описујући рукопис, аутор указује и на његову важност као културно-историјског споменика, будући да су у спис, осим медицинских знања и моралних поука, уткане и мисли о отаџбини (а реч је о Кнежевини Србији), те и позивање на верност владару (кнезу Михаилу Обреновићу). Биље је, разуме се, везано за медицински део лекаруше и појављује се у појединим рецептима, при чему широк спектар фитонима указује на утицај других рукописа (из медитеранског басена, на пример), те и на везу са ондашњим европским медицинским праксама. Упутства за справљање лекова за људе и животиње, као и оних чије би дејство требало да буде превентивно, посредно откривају различите аспекте приватног живота у Србији 19. века (карактеристике агрокултуре и сточарства, најчешће инфективне болести и др.).

Малу тематску целину образују студије засноване на анализи савремене теренске грађе, будући да осим биља у фокус уводе и проблеме методологије теренских истраживања из домена етноботанике и етномикологије. На основу грађе коју чине сегменти разговора са пет саговорника (који се сакупљањем лековитог биља не баве професионално), вођених 2015. и 2016. године у насељима у околини Књажевца, Светлана Ћирковић је у студији „Лековито биље као елемент традицијске културе у околини Књажевца“ (199–210) сачинила инвентар лековитог биља који се може одредити као „спонтан“, имајући на уму да саговорници нису били унапред припремљени за разговор на ову тему. Анализирајући разлике између података које нуде аудио и видео записи теренских разговора, ауторка примећује да се из аудио-снимака добијају, пре свега, подаци везани за боју биљке или њеног дела, док видео-записи нуде сложенију слику, чувајући и информацију о гестовима као важном виду невербалне комуникације. Гестови укључују показивање биљке, покрете рукама и шакама којима се описује величи-

на биљке и/или њен облик. Централна питања која искрсавају у овом раду везана су, са једне стране, за проблеме методологије (адекватан начин транскрипције видео-записа), а са друге, за могућност формирања инвентара гестова, аналогно инвентару биља.

Прилог „Увод у етномиколошка истраживања Запања и Тимока“ (211–226) Биљане Сикимић отвара осврт на употребу печурака у руралним и урбаним заједницама Србије у актуелном тренутку, уз указивање на улогу медија, утицај специфичних начина исхране, ресторана који у понуди имају специјалитете различитих националних кухиња – глобализације уопште, на увођење егзотичних врста у свакодневно кулинарство у Србији. Следи аналитички преглед етнографске литературе о употреби печурака у Србији, те дефинисање основних појмова и предмета истраживања етномикологије као релативно младе гране која се развија у оквиру хуманистичких наука. У централном сегменту рада разматра се теренска грађа из Тимока и Запања (из 2016. године), везана за знања „обичних“ људи о врстама, начину сакупљања, употреби и јестивости / токсичности појединих врста. Осим транскрипција илустрованог етномиколошког речника, студија нуди и антрополошки усмерен поглед на савремено стање традиционалних етномиколошких знања, те се из ове визуре указује на њихову трансформацију и редукцију (у складу са истим процесима кроз које пролази традиционална култура у целини), као и на присуство еколошке и свести о демографским променама као топосима у теренским разговорима у руралним срединама.

Сличним је темама окренут и прилог Наталије Ханенко-Фризен („Ukrainian foraging in Western Canada: Practices in ethnobotany of East Central Saskatchewan“, 227–243), фокусиран на анализу промена у традиционалним етноботаничким и етномиколошким знањима украјинских емиграната у западној Канади. За разлику од релативне бројности истраживања везаних за традиционалну медицину (укључујући и биље које се у медицинској пракси користи(ло)), улога печурака у култури ове заједнице није била предмет подробнијег научног разматрања, те прилог (конципиран као студија случаја) представља пионирски подухват у овој области. На основу интервјуа са шест саговорника, ауторка сумира знања о сакупљању, обради, чувању и употреби печурака у медицинске и кулинарске сврхе. Посебна пажња посвећена је разматрању актуелног стања ове традиционалне праксе: знања нестају услед урбанизације, прихватања официјелног система медицинске заштите, губитка интересовања за традиционалну медицину уопште. Са друге стране, последњих се година опажа наглашена тенденција коришћења печурака као симбола културе Украјинаца у Канди, те оне постају важан елемент стратегија културне репрезентације.

Централни део зборника окончава истраживање улоге и симболике биља и животињског света у делима Ива Андрића Саше Кнежевића (245–254). Још једном је указано на важност фолклора и традицијске културе уопште за разумевање специфичности и слојевитости Андрићевог писма, у ком, међутим, фолклорне представе бивају и битно трансформисане, стваралачки преобликоване и семантички прекодиране. Кнежевић се посебно усмерава на улогу биља у опису пејзажа, показујући на који начин ови елементи функционишу у формирању наглашене дисхармоничности Андрићевог света.

Зборник затварају два прилога у којима је донет избор из грађе. Зоја Карановић начинила је богату збирку извода из етнографских извора (из 19. и 20. века) који се односе на употребу биља у љубавној магији: бајања да момак заволи девојку или девојка момка, љубавна бајања везана за одређене дане лунарног, соларног и хришћанског календара. Прилог допуњава азбучник врста биљака које су се користиле у љубавној магији. Грађу добијену приликом теренских истраживања Запања (2016. године) систематизовала је Данијела Поповић. Транскрипти разговора организовани су око следећих тема: лечење биљем, биље у обредима животног и годишњег циклуса, обрада биља и биље у исхрани.

Четири тематска зборника, настала као део широке и комплексне уредничке замисли Зоје Карановић, профилишу се у самосвојну кохерентну целину, представљајући озбиљан допринос досадашњим научним сазнањима из домена етноботанике, и респектабилан опус, незаобилазан за свако будуће проучавање из ове области.

др Смиљана Ђорђевић Белић
Институт за књижевност и уметност, Београд
Е-пошта: smiljana78@yahoo.com

Примљено: 28. 2. 2018.
Прихваћено: 28. 4. 2018.